

هنر خوش‌نویسی و خطاطان معروف کشمیر در دوره مغولان گورکانی هند

محمد صدیق نیازمند*

هنر خوش‌نویسی و خطاطی در زمان پادشاهان مسلمان به اوج کمال رسید، زیرا مسلمانان بر طبق قواعد و ضوابط اسلام مجسمه‌سازی، پیکرتراشی و صورت‌سازی را مباح تصور می‌کردند. برای جبران‌پذیری این فنون لطیفه مسلمانان توجه خود را در تزئین فن و لطافت هنر به خرج دادند. مجسمه‌سازی و پیکرتراشی و مصوری را ترک گفته و به آرایش خط و زیبایی آن پرداختند. بنابراین برای نوشتن عبارت عربی و فارسی خط‌های گوناگون و زیبا و دلکش به‌جود آوردند، و تا حدی کمبود صورت‌سازی و پیکرتراشی را جبران کردند. در نتیجه آن در و دیوار اکثر کاخ‌ها، قلعه‌ها تأسیسات پادشاهان مسلمان‌ها کتیبه‌های آیات قرآن و عبارات فارسی به‌خط‌های متنوع زیبا آراسته شده‌اند، حتی این هنر بعداً به‌صورت کتیبه‌ها لازم برای عمارت‌سازی و تأسیسات مسلمانان قرارگرفت. در ضمن باید به‌خط کوفی اشاره کرد که به‌شکل و صورت بسیار زیبا درآمد و یکی از خط‌های زیبای دنیا به‌شمار می‌آید.

خط نسخ و ثلث قبل از دوره تیموری در ایران به‌اوج رسیده بود، و اما دوره تیموری برای این که نامبردارترین خطاطان روزگار خود را در خط نستعلیق پیدا کرده است شهرت قابل ملاحظه‌ای دارد. پادشاهان تیموری خودشان به‌هنر خطاطی و خوش‌نویسی دلبستگی داشتند، بلکه محب این هنر و سرپرست خطاطان و خوش‌نویسان بوده‌اند. نبیره تیمور شاه میرزا بایسنقر بن شاهرخ عاشق کتابت و خوش‌نویسی بوده

* استاد مرکز مطالعات فارسی و آسیای مرکزی، دانشگاه جواهر لعل نهرو، دهلی‌نو، هند.

است. وی خود نیز خوش‌نویس چیره‌دست بود و اثر برجسته او امروز نیز در آستان قدس رضوی مشهد مقدس توجّه عاشقان این هنر را به‌سوی خود جلب می‌کند. در زمان بایسنقر میرزا خطّ ثلث، تعلیق و نستعلیق به‌اوج خود رسید. دربار او با داشتن نامبردارترین خوش‌نویسان مانند میر علی جعفر تبریزی که نخستین بار خطّ نستعلیق را ابداع کرد و بر طرز زیبا نوشت، ارزش والا دارد. در دربار بایسنقر چهل نفر هنرمند به‌سرپرستی میر علی جعفر تبریزی برای استنساخ نسخه‌های خطّی مأمور بوده‌اند. خطّ نستعلیق در این دوره تمام مراحل تکامل را پیموده، رونق و زیبایی یافت و کسانی که خطّ نستعلیق را بعداً به‌کمال رسانیدند، سلطان علی مشهدی، میر علی هروی و میر عماد و غیر آن بوده‌اند.

هنر خوش‌نویسی مانند بعضی از هنرهای زیبای دیگر با کاروان‌های ادبا، علما، روحانیون و هنرمندان آسیای مرکزی و ایرانی به‌کشمیر رسیده است. مردم آسیای مرکزی چون با مردم کشمیر از نظر جغرافیایی بسیار نزدیک هستند، لذا زبان فارسی و هنرهای زیبا نیز به‌توسط آنها در کشمیر بیشتر رواج پیدا کرده است. هنر زیبای خطاطی در زمان نخستین خانواده مستقل مسلمان محلی کشمیر به‌نام شهمیری به‌اوج کمال رسید. این خانواده معاصر با خانواده تیموری در ایران بوده است. از این خانواده بسیار پُرارج که از سال ۷۴۲ تا ۹۶۲ هـ ق یعنی دویست و بیست سال محیط بوده است، ما هیچ‌کدام از نسخه خطّی فارسی که در این دوره استنساخ شده باشد، سراغ نداریم. اما کتیبه‌هایی که در این دوره در بعضی از کاخ‌ها، عمارات تاریخی، خانقاه‌ها و به‌ویژه بر روی سنگ مزارها دیده می‌شوند، چگونگی وضع خوش‌نویسی در این دوره در کشمیر را آشکار می‌سازد.

در ضمن نخستین کتیبه‌ای که در محله قطب‌الدین پوره در شهر سرینگر بر روی سنگ مزار سلطان قطب‌الدین شهمیری و همسرش به‌زبان عربی منقوش است، به‌خط خوش نسخ است. متأسفانه این کتیبه به‌علت گسستگی و گسیختگی ریخته و خراب شده است و در نتیجه متن کتیبه کاملاً خوانا نیست. اما تاریخ ارتحال سلطان قطب‌الدین شهمیری در آن دیده می‌شود. از این خطّ و روش این کتیبه معلوم می‌شود که خطّ نسخ در آغاز دوره شهمیری در کشمیر رایج بوده است.

نخستین پادشاه کشمیر که سعی بلیغ نمود تا هنر خوش‌نویسی را رواج دهد، سلطان زین‌العابدین شهمیری (۸۷۴-۸۲۳ هـ/۱۴۷۰-۱۴۲۰ م) بوده است. او اولین پادشاه کشمیر است که خوش‌نویسان معروف زمان خود را از آسیای مرکزی به کشمیر دعوت نمود. چون سلطان ایام جوانی‌اش را در آسیای مرکزی در دربار تیمور سپری نموده بود، و در مراکز علوم مانند بلخ، بخارا و سمرقند اکتساب علوم نموده بود، لذا وی اساتید فن خطاطی آن مراکز را دعوت نمود تا محصلان این هنر و طلبان این فن را در کشمیر تربیت نمایند. بعضی از اهل هنر را به سمرقند فرستاد تا در هنر کاغذسازی تربیت یابند. بعد از این که این هنرمندان در سمرقند اکتساب هنر نمودند، به کشمیر مراجعت نمودند و کارخانه‌های کاغذسازی را در کشمیر دایر نمودند، باید در اینجا تذکر داد که در کشمیر تا آن زمان کارخانه کاغذسازی وجود نداشت و مردم تا آن زمان بیشتر بر برگ توز می‌نوشتند. در زمان سلطان کتیبه‌های عربی و فارسی به خط نسخ، ثلث و تعلیق منقش شد. تمام کتیبه‌های آن زمان به همین سه خط موجود است و معلوم می‌دارد که خط نسخ، ثلث و تعلیق در زمان سلطان زین‌العابدین در کشمیر رایج بوده است، تقریباً تمام کتیبه‌های آن زمان به همین سه خط به دست ما رسیده است.

سلطان زین‌العابدین خوش‌نویسان را به نام گنایی ملقب و آنها را با جوایز فاخره و انعام و اکرام گرانقدر ممتاز ساخت. محمد عثمان گنایی و اوچپ گنایی دو کاتب معروف دربار بودند که خط نسخ و ثلث را به درجه کمال رسانیدند. چنان به نظر می‌رسد که در اواخر قرن نهم و در آغاز قرن دهم هجری خوش‌نویسی در کشمیر با تغییر فوق‌العاده روبه‌رو شد و یک خط بسیار زیبا که به نام نستعلیق معروف است و به حق آن را عروسی خطوط اسلامی لقب داده‌اند، در کشمیر رواج پیدا کرد. ما برخی از نمونه‌های برجسته خطوط متذکره فوق را که تا زمان ما باقی مانده‌اند، در اینجا می‌آوریم.

هنر خطاطی در زمان سلاطین چک در کشمیر (۹۹۴-۹۶۲ هـ/۱۵۸۶-۱۵۵۵ م) راه تکامل را طی کرد. سلاطین چک، چون خودشان مذهب تشیع داشته‌اند و معاصر سلاطین صفویّه بودند، لذا در آن زمان روابط سیاسی مذهبی و فرهنگی کشمیر با ایران استوارتر گردید. بسیاری از شاعران و نویسندگان از ایران به کشمیر مهاجرت نمودند. در نتیجه روابط استوار فرهنگ و آمد و شد علمای ایران و آسیای مرکزی هنرمندان و

خوش‌نویسان بنام وارد کشمیر شدند، یکی از آنها میر علی می‌باشد که در خط نستعلیق شهرتی به‌سزا به‌دست آورده بود. علمای نامدار که از سرزمین کشمیر در این دوره برخاستند، بعضی از آنها در هنر

خوش‌نویسی نبوغ داشتند. نامبردارترین آنها شیخ یعقوب صرفی، بابا داود خاکی، ملّا محسن فانی و غیر آنها می‌باشند.

بابا داود خاکی در سال ۹۲۸ هـ ق در شهر سرینگر چشم به‌جهان گشود و در سال ۹۹۳ هـ ق فوت کرد. او در علوم عقلی و نقلی دستگاه داشت. صاحب تصانیف است. در نظم فارسی نیز دست داشت. علاوه بر تصنیف و تألیف در خط

پادشاه ایران شاه عباس صفوی اگر به‌داشتن خوش‌نویسی مانند میر عماد قزوینی در دربار خود افتخار می‌کرد، شاه‌شاه جلال‌الدین محمد اکبر و پسرش نورالدین جهانگیر و نبیره‌اش شهاب‌الدین محمد شاه‌جهان به‌داشتن خطاطانی مانند زرین قلم کشمیری و شیرین قلم کشمیری مباهات می‌کردند.

نستعلیق نیز مهارت به‌دست آورده بود. بعضی از آثار فارسی به‌خط او در کتابخانه شخصی دکتر محمد مقبول صوفی محفوظ است.

شیخ یعقوب صرفی که معاصر بابا داود خاکی بوده است، نیز در خط نستعلیق مهارت داشت. او نخستین شاعر کشمیر می‌باشد که به‌تبع نظامی گنجوی پنج مثنوی یعنی خمسه سرود. در نثر و نظم تصانیف متعدّد از او باقی‌مانده است. در نستعلیق‌نویسی شهرت داشت. به‌احتمال قوی وی در این فن در خوارزم تربیت یافته بود، چون تحصیلات خود را در همانجا به‌پایان رسانیده بود. بعضی از آثار دست‌نوشته او در کتابخانه آستانه حضرت شیخ یعقوب صرفی در شهر سرینگر و در کتابخانه شخصی دکتر محمد مقبول صوفی وجود دارد.

هنگامی که جلال‌الدین محمد اکبر شاه گورکانی (۱۰۱۴-۹۶۳ هـ) کشمیر را در سال ۹۹۴ هـ ق تسخیر نمود و آن را به‌عنوان خالصه سرکاری (Government Land) به‌حکومت خود منسلک ساخت، در آن زمان هنر خوش‌نویسی در کشمیر به‌اوج کمال رسیده بود، و کشمیر به‌عنوان یکی از مراکز مهم خوش‌نویسی درآمده بود. تعداد قابل توجهی از خوش‌نویسان در کشمیر وجود داشت. بعضی از آنها به‌استادی این فن رسیده

بودند. برخی از خوش‌نویسان کشمیر در دربار اکبری که مهد خوش‌نویسان بوده است، جای شایسته‌ای برای خود پیدا کردند، و حتی القاب و اعزازات زرین قلم و جادو رقم برای خود دریافت نمودند.

بر طبق روایت ابوالفضل علمای در زمان اکبر شاه گورکانی هشت نوع خط در هند رایج بود. از این هشت خط، شش نوع خط را که ابن مؤله در سال ۳۱۰ هـ از معقلی و کوفی ابداع کرده بود، بدین قرار است: ثلث، تویع، نسخ، ریحان، رقاع. خط تعلیق را خواجه تاج سلمانی با امتزاج خط رقاع و تویع اختراع نموده بود. هشتمین خط که در زمان اکبر شاه گورکانی در هند متداول بوده است، نستعلیق بود. خط نستعلیق را خواجه امیر علی تبریزی چنانکه قبلاً اشاره رفت، در نتیجه آمیختن خط نسخ با تعلیق ابداع نموده است.

تقریباً همه پادشاهان مغول گورکانی هند سرپرست و حامی هنر خوش‌نویسی بوده‌اند. هنر و هنرمندان را پرورده‌اند و آنها را قدردانی نموده‌اند. با این همه که اکبر شاه گورکانی بی‌سواد بوده است، ابوالفضل درباره‌ی قدردانی او نسبت به هنرمندان خط می‌نویسد:

”از قدردانی و ارزش‌شناسی کشور خدای «اکبر» گوناگون خط‌ها پایه‌ی والا گرفت و هنرپردازان نادره کار را روز بازار شد، خاصه نستعلیق رواجی دیگر یافت“^۱.
 دربار اکبر شاه گورکانی مرکز هنرمندان و خوش‌نویسان بود و بسیاری از خوش‌نویسان چیره‌دست به‌علاّت تشویق و قدردانی اکبر شاه به‌دربار او منسلک شدند و در نتیجه آن بسیاری از کتب فارسی و عربی در دربار او استنساخ شد. در زمان پادشاهی او رئیس بخش خطاطی و خوش‌نویسی محمد حسین زرین قلم کشمیری بود. هنر خوش‌نویسی در زمان فرمانروایی اکبر شاه به‌حدّ اعلی رسید، و به‌علاّت بخشش، سرپرستی و خلعت فاخره او که در حق هنرمندان این فن واگذار داشت، هنر خوش‌نویسی تازگی، متانت و حیات نو یافت. لذا زمان حکومت اکبر شاه از نظر ترویج و اشاعت هنر خوش‌نویسی در کشمیر زمان طلایی به‌شمار می‌رود. کار اکثر خوش‌نویسان

۱. ابوالفضل علمای، آیین اکبری، ج ۱، ص ۱۱۴.

به‌عَلت تشویق و سرپرستی او بالا گرفت. اسامی خوش‌نویسان بزرگ کشمیر که در دوره مغولان گورکانی هند برخاستند و در هنر خوش‌نویسی نام‌بردار شدند، بدین قرار هستند:

محمد حسین زرین قلم کشمیری، علی چمن کشمیری، محمد مراد شیرین قلم کشمیری، ملا محسن کشمیری (برادر شیرین قلم) محمد علی کشمیری (پسر زرین قلم) خطاطان متذکره فوق به‌عَلت جادو رقمی و سحرآفرینی مناصب و جاگیرهای فاخره برای خود از پادشاهان زمان دریافت نمودند.

محمد حسین زرین قلم کشمیری

زرین قلم کشمیری معروف‌ترین نویسنده خط نستعلیق دربار اکبری بوده است. در نوشتن خط نستعلیق او از تمام خطاطان ایران و هند که در دربار اکبر فراهم آمده بودند، گوی سبقت ربود. بنابراین او برای تربیت شاهزادگان مقرر گردید. با در نظر داشتن تبحر او در هنر خوش‌نویسی اکبر شاه گورکانی. پادشاه هند او را به لقب «زرین قلم» ملقب گردانید و من بعد او به‌همین لقب شهرت یافت. ابوالفضل او را به لقب جادو رقم یاد می‌کند و درباره‌اش می‌نویسد:

«جادو رقمی که در ظل سریر خلافت صاحب این نقش دلپذیر «نستعلیق» توان

گفت، محمد حسین کشمیری است و به‌خطاب «زرین قلمی» روشناس آفاق»^۱.

محمد حسین بعد از فوت اکبر شاه به‌دربار پسرش نورالدین محمد جهانگیر پادشاه منسلک گردید. بدین مناسبت «جهانگیر شاهی» را نیز به‌اسم خود اضافه نمود. زرین قلم نه تنها بزرگ‌ترین خطاط عهد جهانگیر پادشاه بوده است بلکه رئیس نستعلیق‌نویسان دربار جهانگیر نیز بوده است. جهانگیر پادشاه در «توزک جهانگیری» خود راجع به‌او می‌نویسد:

«ملا محمد حسین کشمیری سرآمد خوش‌نویسان زمان بود»^۲.

۱. ابوالفضل علّامی، آیین اکبری، ج ۱، ص ۱۱۵.

۲. نورالدین جهانگیر پادشاه، توزک جهانگیری، مطبوعه نولکشور، ص ۴۵.

مهدی بیانی در کتاب «احوال و آثار خوش‌نویسان» زرین قلم را میر کاتب دربار جهانگیری تسلیم نموده است. او می‌نویسد:

«محمد حسین زرین قلم» میر کاتب دربار وی «جهانگیر» بوده و به این مناسبت «جهانگیر شاهی» نیز رقم دارد.^۱

در هنر خوش‌نویسی محمد حسین شاگرد عبدالعزیز بوده است، و اما چنان به نظر می‌رسد که او در مقابل استاد خود خط نستعلیق را بهتر می‌نوشت. در نوشته‌های او مدات و دوائر موزون و مناسب به نظر می‌رسد.^۲

استادان هنر زرین قلم کشمیری را همپایه و همانند میر علی هروی که سرآمد خطاطان دوره تیموری بوده است، برمی‌شمارند. جهانگیر پادشاه در سال ۱۰۱۷ هـ علاوه بر خلعت فاخره و جوایز، زرین قلم را در صله یک کار هنرمندانه با یک زنجیر فیل مفتخر ساخت. چنانکه در ضمن احوال و واقعات سال ۱۰۱۷ هـ جهانگیر پادشاه در توزک خود مرقوم می‌دارد:

«یک فیل به محمد حسین کاتب... مرحمت شد»^۳.

بر طبق روایت صاحب مناقب هنروران، محمد حسین زرین قلم شاگردی میر علی هروی را نیز اختیار نموده بود. ولی از تذکره‌های معاصر و تاریخ‌های آن زمان این قول به اثبات نمی‌رسد. اگر این مفروضه را درست تسلیم کنیم، در آن صورت زرین قلم باید عمری دراز به سربرده باشد زیرا تذکره‌نگاران و تاریخ‌نویسان معاصر بالاتفاق سال وفات زرین قلم را ۱۰۲۰ هـ/۱۶۱۱ م. ثبت نموده‌اند.^۴ در صورتی که وفات میر علی هروی به‌اغلب امکان در سال ۹۵۱ هـ اتفاق افتاده است. بر طبق این روایت زرین قلم کشمیری بیشتر از هفتاد سال بعد از وفات استاد خودش زنده بوده است؛ و در اینجا لازم به تذکر

۱. مهدی بیانی، احوال و آثار خوش‌نویسان، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۶ هـ ش، ج ۳، ص ۷۰۲.

۲. ابوالفضل علّامی، آیین اکبری، ج ۱، ص ۱۱۵؛ عبدالقادر سروری، کشمیر میں فارسی ادب کی تاریخ، ص ۹۹ (مطبوعه)؛ G.M.D. Sofi, *Islamic Culture in Kashmir*, p.230.

۳. نورالدین جهانگیر پادشاه، توزک جهانگیری، مطبوعه نولکشور، ص ۷۷.

۴. مهدی بیانی، احوال و آثار خوش‌نویسان، ج ۲، ص ۵۰۵، ج ۳ ص ۷۰۳؛ G.M.D. Sofi, *Islamic Culture in Kashmir*, p.230.

است که در این صورت زرین قلم کشمیری در نهایت کودکی شاگردی میر علی هروی را اختیار نموده باشد. درحالی‌که ما می‌دانیم که میر علی هروی در اواخر زندگی خود از وطن مألوف خود هجرت نموده و در بخارا با فقر و فاقه و با وضع وخیم روانی

به سر می‌برد و معلوم نیست که در جریان این روزها طلب هنر را مشق و تربیت بهم می‌رسانید یا خیر؟

حقیقت امر این است که در زمان فرمانروایی سلطان حسین شاه چک (۹۷۸-۹۷۱ هـ/ ۱۵۷۰-۱۵۶۳ م) شخصی فاضل به نام میر علی وارد کشمیر شد. علاوه بر این که او عالم و

داراشکوه و اورنگ‌زیب عالمگیر خودشان از خطاطان زبردست بودند. اورنگ‌زیب عالمگیر در اوقات فرصت *ii* مجید را به خط زیبای خود کتابت می‌کرد.

فاضل بود، در شعر و سخن نیز دستی داشت. او در هنر

خوش‌نویسی به‌ویژه نستعلیق‌نویسی مهارت کامل داشت. میر علی در محله بوت‌کدل متصل باغ علی‌مردان خان در شهر سرینگر رخت اقامت برافگند، و مدت‌ها در آنجا متمکن بود. یک مسجدی نیز در آنجا تأسیس نمود که آثار آن امروز نیز باقی‌مانده است. امکان قوی است که زرین قلم کشمیری شاگردی همین میر علی را اختیار نموده باشد. اگر زرین قلم شاگرد میر علی هروی می‌بود، جهانگیر پادشاه در توزک خود و یا ابوالفضل که معاصر او بوده است در آیین اکبری به افتخار به این امر توضیح می‌دادند یا حداقل اشاره می‌کردند. ابوالفضل درباره او تنها این قدر تفصیل می‌دهد:

“کارآگهان او را (زرین قلم کشمیری را) به پایۀ ملا علی (هروی) برگیرند”^۱. علاوه بر آن اگر قول مؤلف تاریخ حسن درست باشد که می‌نویسد، اسم پدر محمد حسین، میر علی بود.^۲ تعجب نیست که زرین قلم در خوش‌نویسی شاگردی پدر خود یعنی میر علی را اختیار نموده باشد و در آن هنر به درجه ممتاز رسید.

۱. مآخذ پیشین.

۲. ابوالفضل علمای، آیین اکبری، ج ۱، ص ۱۱۵.

۳. پیر حسن کهویهای، تاریخ حسن، ج ۴ به نام تذکره شعرای کشمیر، ص ۹. (مطبوعه)

زرین قلم علاوه بر هنر خوش‌نویسی، در فن نقاشی و مصوری نیز مهارت داشت. وقتی که او به حکم پادشاه وقت اکبر شاه گورکانی نسخه آیین اکبری را به خط زیبای خود کتابت نمود و خدمت پادشاه ارائه داد، پادشاه بسیار خوشحال شد و او را بخشش‌ها داد. علاوه بر آن اکبر شاه گورکانی سه میلیون روپیه برای تربیت او در فن نقاشی و مصوری به خرج داد!

نمونه‌های نادر خطی از زرین قلم کشمیری امروز در کتابخانه‌های مختلف جهان نگهداری می‌شوند. در میان آنها یک نسخه بسیار نادر به خط نستعلیق زیبا از کتاب آیین اکبری در کتابخانه موزه بریتانیا محفوظ است.

علامه اقبال که خودش از نژاد کشمیر بود، وقتی که این چنین میراث فرهنگی و سرمایه ملی را که از دست رفته است، در فرنگستان می‌بیند، دلش برای آن می‌سوزد و شعر زیر از طبعش جولان می‌زند:

مگر وہ علم کے موتی کتابیں اپنے آبا کی جو دیکھی پورپ میں تو دل ہوتا ہے سپارہ

*

غنی روز سیاه پیر کنعان را تماشا کن که روشن کرد نور دیده‌اش چشم زلیخا را
دوتا نمونه برجسته خط محمد حسین زرین قلم کشمیری در کتابخانه علیگره و رضا رامپور مضبوط است. در موزه مغول واقع در قلعه سرخ دهلی یک نمونه خط زرین قلم نگهداری می‌شود. آقای مهدی بیانی مؤلف احوال و آثار خوش‌نویسان درباره آثار باقی‌مانده خط زرین قلم پیگیری نموده است و نمونه‌های خطی او را که در کتابخانه‌های بزرگ جهان محفوظ است، تشخیص داده است. ما در اینجا به تفصیل آن می‌پردازیم.

در کتابخانه سلطنتی تهران شش قطعه از هنر زرین قلم کشمیری به خط بسیار زیبا در مرقع گلشن مضبوط است. اسم کاتب و تاریخ کتابت بدین قرار دارد:

۱. محمد یوسف تینگ، مجله شیرین قلم، مقدمه، انتشارات (فرهنگستان) اکادمی آف آرت، کلچر ایند لنگویجز، استان جامو و کشمیر، سرینگر، ج ۱، ص ۴.
۲. مهدی بیانی، احوال و آثار خوش‌نویسان، ج ۳ ص ۷۰۳ تا ۷۰۴.

۱. "به موجب حکم اقدس، کمترین بنده‌ها، محمد حسین زرین قلم کشمیری به تاریخ سه موافق سنه ۱۰۱۷ هجری به قلم شکسته رقم، نقل نمود".
 ۲. "کمترین بنده‌ها محمد حسین زرین قلم کشمیری، سنه ۳ موافق سنه ۱۰۱۷ هجری نقل نمود".
 ۳. "العبد المذنب الفقیر محمد حسین زرین قلم جهانگیر شاهی فی سنه هزار و هجده".
- پنج قطعه خط زرین قلم در مرقعات دیگر کتابخانه سلطنتی تهران نگهداری می‌شوند. یکی از آن دارای امضا و دیگر علاوه بر امضای تاریخ کتابت دارد.
۱. "العبد المذنب زرین قلم غفر ذنبه".
 ۲. "العبد المذنب الفقیر محمد حسین زرین قلم اکبر شاهی، در سال سی جلوس جهانگیری مشق نمود".
- قطعه‌ای که از کار زرین قلم کشمیری در کتابخانه ملی تهران وجود دارد، دارای مشخصات زیر است:
- "العبد محمد حسین الکشمیری زرین قلم".
- در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد قطعه‌ای از هنر زرین قلم کشمیری به امضای زیر موجود است:
- "کتبه العبد المذنب الفقیر محمد حسین الکاتب الکشمیری".
- نمونه‌ای از خط زرین قلم کشمیری در کتابخانه حاج حسین آقا ملک در تهران نگهداری می‌شود، تاریخ و اسم خود را در آن به این ترتیب ثبت نموده است:
- "فی شهر سنه اثنین و تسعین و تسعمائة المذنب کشمیری الکاتب".
- در موزه آرشیو دهلی نو یک قطعه از هنر زرین قلم محفوظ است و مشخصات زیر دارد:
- "الفقیر محمد حسین الکشمیری سنه ۹۸۸ هجری".
- در کتابخانه بودلین، انگلستان قطعه‌ای از هنر زرین قلم کشمیری موجود است و اطلاعات زیر بهم می‌رساند:
- "مشقه المذنب الفقیر محمد حسین الکشمیری غفرالله ذنوبه و سترالله عیوبه".

یکی از بزرگترین مجموعه‌های مرقعات که دارای ۵۳ نمونه خط زرین قلم می‌باشد و به خط بسیار نفیس و زیبا می‌باشد، امضای زرین قلم و تاریخ استنساخ در آن به صورت زیر درج است:

- ۱- "کشمیری"،
- ۲- "کشمیری کاتب"،
- ۳- "محمد حسین"،
- ۴- "محمد حسین کاتب"،
- ۵- "محمد حسین زرین قلم"،
- ۶- "الفقیه محمد حسین فی شهر سنه ۹۹۹"،
- ۷- "کتابه العبد المذنب الحقیق محمد حسین غفرالله ذنوبه و ستر عیوبه والسلام فی سنه الف".

در مجموعه مهدی بیانی یک برگ از نمونه خط زرین قلم کشمیری محفوظ است که دارای تاریخ و امضا زیر است:

"به تاریخ سنه نهصد و نود، اواخر ذی‌قعدة بنده فقیر محمد حسین کشمیری به قلم شکسته رقم مرقوم ساخت".

در کتاب تذکره شعرای کشمیر نمونه خط زرین قلم کشمیری با تصویر او به چاپ رسیده است و آخرین عبارت آن بدین قرار است:

"کتابه العبد المذنب الفقیه محمد حسین الکشمیری غفرالله ذنوبه و ستر عیوبه فی شهر سنه تسعین و تسعمائة به بلده فتحپور".^۱

یکی از نمونه‌های خطی محمد حسین زرین قلم در دروازه قلعه ناگرنگر (کاتهی دروازه) در شهر سرینگر به صورت کتیبه موجود است که تا زمان ما باقی‌مانده است و یکی از نمونه‌های برجسته زرین قلم به شمار می‌آید.

از شاگردان زرین قلم، ابوالفضل دو شاگردش را در آیین اکبری اسم می‌برد. یکی حسین کشمیری است و دیگر محمد مراد شیرین قلم؛ و هر دو برای خود در دربارهای شاهان مغول جای شایسته‌ای را پیدا کردند و برای خود و استاد خود باعث شهرت شدند.

۱. حسام‌الدین راشدی، تذکره شعرای کشمیر، ج ۴، شماره عکس ۲۶.

علی چمن کشمیری

علی چمن کشمیری یکی از خوش‌نویسان معروف زمان خود بوده است. او نیز مثل زرین قلم کشمیری به‌دربار اکبر شاه گورکانی پیوست. ابوالفضل او را میان خطاطان دربار اکبری ذکر نموده است.^۱ او در خط نستعلیق مهارت کامل به‌دست آورده بود. متأسفانه هیچ‌کدام از آثار هنری او به‌دست ما نرسیده است.

عبدالعزیز کشمیری

عبدالعزیز کشمیری که ظاهراً استاد محمد حسین زرین قلم کشمیری بوده است، یکی از پُرآوازه‌ترین خطاطان بوده است. او در اواخر قرن دهم هجری و در اوائل قرن یازدهم هجری در کشمیر می‌زیست. با این همه که در هنر خوش‌نویسی به‌درجه استادی رسیده بود، ولی محمد حسین زرین قلم در این فن از او گوی سبقت برد. نمونه‌های هنری این استاد و هنرمند معروف امروز بسیار کمیاب است. یک نمونه خطی او که شامل یک قطعه می‌باشد از نظر مهدی بیانی مؤلف احوال و آثار خوش‌نویسان گذشته است. در پایان قطعه مذکور کاتب اسم خود را بدین قرار درج نموده است.^۲

”کته الفقیر عبدالعزیز“

در زمان فرمانروایی نورالدین محمد جهانگیر پادشاه بن جلال‌الدین محمد اکبر پادشاه (۱۰۳۷-۱۰۱۴ ه) هنر خوش‌نویسی در کشمیر بیش از پیش ترقی و رواج یافت. دربار او مرکز مهم هنرمندان، شاعران و نویسندگان بود. چون پادشاه خودش ذوق سلیم و سلیقه هنر و علمی داشت لذا او مثل پدر خود اهل هنر را سرپرستی و پیروی می‌کرد. در زمان حکومت او محمد حسین زرین قلم کشمیری رئیس گروه خطاطی مقرر شد. خطاطان دیگر که به‌دربار جهانگیر از خط کشمیر پیوستند، در میان آنها هنرمند بزرگ به‌نام محمد مراد شیرین قلم کشمیری معروف است.

۱. ابوالفضل علّامی، آیین اکبری، ج ۱، ص ۱۱۵؛ سید صباح‌الدین عبدالرحمن، بزم تیموریه، ج ۱، ص ۵۸۷؛

G.M.D. Sofi, *Islamic Culture in Kashmir*, p.231.

۲. مهدی بیانی، احوال و آثار خوش‌نویسان، ج ۲ ص ۴۰۲ و ۴۰۳.

محمد مراد شیرین قلم کشمیری

محمد مراد در یکی از خانواده‌های بزرگانان کشمیر چشم به جهان گشود.^۱ تحصیلات خود را در کشمیر به پایان بُرد. در جریان تحصیلات مایل به اکتساب هنر خوش‌نویسی شد. در کسب این هنر لطیف زحمات فراوان کشید و خون جگر چشید تا این که در این فن به کمال رسید. خط نستعلیق را از استاد محمد حسین زرین قلم کشمیری یادگرفت و آهسته آهسته رو به ترقی نهاد و به درجه استادی رسید. در همان اوان بود که شامل خوش‌نویسان دربار جهانگیری گردید. در هنر خطاطی یگانه روزگار شد و شهرت بی‌پایان یافت. بعد از اینکه جهانگیر پادشاه فوت کرد (۱۰۳۷ هـ) او به دربار شاهجهان پادشاه (۱۰۳۷ هـ) پیوست.

بر طبق مؤلف شاهجهان‌نامه، پادشاه از هنرنمایی و چیره‌دستی او در نستعلیق‌نویسی، تحت تأثیر قرارگرفت، محمد مراد را به شیرین قلم ملقب ساخت. در تمام عمارات و محلات و تأسیسات دولتی که در زمان جهانگیر پادشاه و شاهجهان پادشاه احداث شد، هنر و استادی در کتیبه‌های آنها (به‌ویژه در خط نستعلیق) از همین محمد مراد شیرین قلم کشمیری جلوه می‌نماید.^۲

شیرین قلم کشمیری را بزرگترین استاد خط نستعلیق دربار شهاب‌الدین محمد شاهجهان پادشاه تسلیم کرده‌اند. پادشاه مذکور او را کاتب دربار مقرر نمود. شیوه خط و هنر او مورد تقلید خطاطان دیگر گردید. شیرینی قلم و هنر نستعلیق‌نویسی او ویژگی خاصی دارد. قلم کشمیری یا سبک و شیوه خطاطی کشمیر از همین ویژگی برخوردار است.

پادشاه ایران شاه عباس صفوی اگر به داشتن خوش‌نویسی مانند میر عماد قزوینی در دربار خود افتخار می‌کرد، شاهنشاه جلال‌الدین محمد اکبر و پسرش نورالدین جهانگیر و نبره‌اش شهاب‌الدین محمد شاهجهان به داشتن خطاطانی مانند زرین قلم کشمیری و شیرین قلم کشمیری مباحات می‌کردند.

۱. پیر حسن کهویهامی، تذکره شعرای کشمیر (تاریخ حسن، جلد چهارم)، ص ۱۹.

۲. همان؛ مهدی بیانی، احوال و آثار خوش‌نویسان، ج ۳، ص ۸۳۵.

خط شیرین قلم کشمیری^۱ را بعضی برابر با سلطان علی مشهدی و میر علی هروی شمار می‌کنند^۲ بعضی از نمونه‌های خط شیرین قلم که در کتابخانه‌های مختلف مضبوط است، بدین قرار است:

۱. در کتابخانه آقای خان ملک ساسانی در یک مجموعه خطاطی قطعه‌ای به خط عمده شیرین قلم محفوظ است که دارای امضای زیر است:
 «کته محمد مراد».

۲. در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد در یک مرقع خط، چهار عدد قطعه از خطاطی محمد مراد شیرین قلم نگهداری می‌شوند که امضای زیر دارد:
 «العبد المذنب محمد مراد غفر ذنوبه».

۳. در کتابخانه بودلین یک قطعه از نمونه خط محمد مراد شیرین قلم به امضای زیر مضبوط است:

«کته العبد المذنب محمد مراد غفر الله ذنوبه و ستر عیوبه».

۴. در یکی از مرقعات خطی در کتابخانه دانشگاه استانبول، چهار قطعه خطاطی به خط شیرین قلم کشمیری وجود دارد به امضای زیر:

(الف) «قل العباد محمد مراد».

(ب) «قل العباد کشمیری».

۵. در مجموعه خطاطی شادروان پروفیسور محمد شفیع در لاهور قطعه‌ای به خط بسیار زیبا از محمد مراد موجود است و در پایان آن عبارت زیر دیده می‌شود:
 «کته العبد المذنب محمد مراد الکشمیری».

ابوالمظفر شهاب‌الدین محمد شاهجهان و پسرش داراشکوه هردو علم دوست، هنرپرور، و صاحب نظر بودند. ساختمان‌های پُرشکوه تاریخی، محلات مجلل و قلعه‌های رفیع و مساجد جلیل‌القدر که در زمان حکومت شاهجهان پادشاه تأسیس شد، در هیچ دوره تاریخ هند بنا نشده است. داراشکوه و اورنگ‌زیب عالمگیر خودشان ار

۱. مهدی بیانی، احوال و آثار خوش‌نویسان، ص ۸۳۵ به حواله مرأة العالم.

۲. همان به حواله شاهجهان‌نامه.

خطاطان زبردست بودند. اورنگ‌زیب عالمگیر در اوقات فرصت قرآن مجید را به‌خط زیبای خود کتابت می‌کرد. خطاطان بسیار به‌دربارهای این پادشاهان وابسته بودند. اینک ما در اینجا به‌ذکر بعضی از اینها می‌پردازیم.

محمد علی کشمیری

یکی از خوش‌نویسان معروف دیگر دوره مغولان گورکانی هند، محمد علی کشمیری بوده است. او ظاهراً پسر محمد حسین زرین قلم کشمیری است.^۱ او نیز مثل پدر بزرگوار خود استاد خط نستعلیق بود و اما در این فن به‌درجه و پایه پدرش نرسید. در نوشتن نستعلیق جلی مهارت به‌سزا به‌دست آورده بود. محمد علی کشمیری را باید خطاط زمان شاهجهان پادشاه دانست.

ملا محسن کشمیری

ملا محسن کشمیری برادر کوچک محمد مراد شیرین قلم کشمیری بوده است. او در اواخر حکومت جهانگیر پادشاه در هنر خوش‌نویسی درخشید و زمان کمال هنر او زمان ابوالمظفر شهاب‌الدین محمد شاهجهان پادشاه بوده است. در فن نستعلیق‌نویسی به‌درجه استادی رسیده بود. بر طبق قول مهدی بیانی او کاتبی گمنام بود، و اما بر طبق روایت تاریخ حسن، او خط نستعلیق را مثل برادرش محمد مراد شیرین قلم می‌نوشت و در این فن شهرت به‌دست آورده بود، حتی کتیبه‌های عمارات که به‌علت وفات برادرش محمد مراد، در زمان شاهجهان پادشاه ناتمام مانده بود، ملا محمد محسن کشمیری آنها را به‌تکمیل رساند. او در نستعلیق‌نویسی همپایه برادرش بوده است.^۲ در علوم معنوی نیز دست داشت. وی همچنین از شعرای بزرگ کشمیر به‌حساب می‌آمد. نسخه خطی از کتاب «یوسف و زلیخا» در کتابخانه سلطنتی تهران به‌خط ملا محسن کشمیری محفوظ است که در پایان آن تاریخ استنساخ، محل کتابت و اسم کاتب بدین منوال درج است:

۱. مهدی بیانی، احوال و آثار خوش‌نویسان، ج ۳، ص ۸۰۱

۲. پیر حسن کهریهای، تذکره شعرای کشمیر (تاریخ حسن، جلد چهارم)، ص ۱۹.

”تمام شد تصنیف رساله یوسف و زلیخا، در روز چهارم شنبه بیست و سیم ماه ذی‌الحجه در سال هزار و پنجاه و شش در شهر کشمیر جنت نظیر، کاتبه العبد محسن غفر له“^۱.

ملاً حبیب گنایی

یکی دیگر از کاتبان به‌نام دوره مغولان گورکانی هند که از سرزمین کشمیر برخاست ملاً حبیب گنایی بوده است. با این همه که خوش‌نویسی شغل او نبود و اما در این فن شریف مهارت به‌دست آورده بود. گنایی پس از اکتساب علوم و ادبیات شامل سربازان جهانگیر پادشاه شد و زیادی نگذشت که در میان مقربان جهانگیر پادشاه برای خود جایی پیدا کرد. خط بسیار زیبا، شیرین و پخته داشت. نسخه‌ای از کتاب معروف تصوف به‌نام مرصادالعباد به‌خط ملاً حبیب گنایی به‌نظر محمد اعظم دیده‌مری صاحب واقعات کشمیر گذشته است. درباره کتاب مذکور دیده‌مری می‌نویسد:

”راقم حروف (محمد اعظم دیده‌مری) کتاب مرصادالعباد را در تصوف به‌خط او یافته، عجب خط نمکین، شیرین پخته نستعلیق داشت. از اول تا آخر به‌یک قلم ده هزار بیت نوشته است“^۲.

بابا حاجی بهرام

بابا حاجی بهرام در اوایل دوره پادشاهی شاهجهان صاحب هنر و استاد خط نستعلیق بود. او مدرس مدرسه بود و از هنر خوش‌نویسی نیز بهره برده بود. خط استادانه داشت. می‌گویند که قرآن شریف که او به‌خط زیبای خود استنساخ می‌نمود، به‌پول هزار تنگه رایج‌الوقت به‌فروش می‌رسید.^۳

۱. مهدی بیانی، احوال و آثار خوش‌نویسان، ج ۳، ص ۶۱۹.
 ۲. محمد اعظم دیده‌مری، واقعات کشمیر، ص ۱۳۴. (مطبوعه)
 ۳. همان، ص ۱۳۵.

محمد جعفر کشمیری

او در زمان اورنگ‌زیب عالمگیر پادشاه هند می‌زیست. صاحب هنر و خطاط چیره‌دست بود. از چندین پشت فن خطاطی در خانواده‌اش رواج داشت. او نبیره زرین قلم کشمیری و پسر محمد علی کشمیری کاتب معروف دوران عهد جهانگیری بوده است. محمد جعفر در نستعلیق‌نویسی مهارت داشت. قطعه‌ای از آثار و هنر او در کتابخانه بودلین مضبوط است که در پایان آن عبارت زیر درج است:

«کمترین خانه‌زادان درگاه آسمان جاه محمد جعفر بن محمد علی نبیره زرین قلم مرحوم»^۱.

از نسخه خطی که در زمان مغولان گورکانی هند به دست هنرمندان کشمیری کتابت شده، معلوم می‌شود که در این دوره یک مکتب خاص به نام مکتب کشمیر در فن خوش‌نویسی، کاغذسازی و صحافی به وجود آمد، و این مکتب در زمانه‌های بعدی مورد تقلید خوش‌نویسان کشمیر و هند قرار گرفت. چون خط نستعلیق در این عصر رواج بیشتر پیدا کرده بود لذا خوش‌نویسان بعدی در همین خط و در همین مکتب پاره‌های جوهر خود را آراستند و بروز دادند. خوش‌نویسی مکتب کشمیر میان خط‌های متداول در ایران و هند شناسایی خاصی دارد و یکی از زیباترین خط‌ها و شیوه‌ها به‌شمار می‌رود. این خط و شیوه نه تنها به دست و ترویج آن سهم فوق‌العاده‌ای دارند. یکی از پُرازش‌ترین هنر‌نمایی این روش را می‌توان در محراب مسجد جامع سرینگر مشاهده کرد که هنر‌نمایی هری رام خوش‌نویس دوره مغول می‌باشد و بر طبق روایت مجله «شیرین قلم» کاتب اسم خود را در پایان کتیبه به این صورت مرقوم دارد.^۲

«حرره هری رام»

۱. مهدی بیانی، احوال و آثار خوش‌نویسان، ج ۳، ص ۶۷۳.

۲. محمد یوسف تینگ، مجله شیرین قلم، ج ۱، مقدمه، انتشارات فرهنگستان جامو و کشمیر، سرینگر، ص ۴.